

„...nemcsak a városiak, hanem a falusi nép körében is”: Cicero, Sylvester és a parasztok

írta: Bartók István 2018. április 9.

A magyar nyelv-művelés programjának 16. századi dokumentumai közül gyakran idézzük Bornemisza Péter megjegyzését a *Magyar Élektra* utószavából, ahol anyanyelvének művelését és gazdagítását sürgeti.¹ A szövegben felbukkan a humanista nyelvszemlélet egyik legelterjedtebb közhelye: mint oly sok mindenben, a vernakuláris nyelvek csiszoltságában is Cicero példáját kell követnünk. A korabeli felfogás szerint ugyanis ő volt az, aki a tudomány nyelve, a görög (*sermo doctus*) mintájára igyekezett kiművelni anyanyelvét (*sermo popularis*). A humanisták a görög–latin összefüggéshez hasonlóan képzeltek el a latin és a népnyelvek viszonyát és ebből következő feladataikat. Például egy németalföldi származású elméletíró, Henricus Schorus (Hendrik van Schor) világosan kimondja: a népnyelvet Ciceróhoz hasonlóan kell gazdagítani és művelni.²

Trencsényi-Waldapfel Imre egy Ciceróról és Lucretiusról szóló, 1958-ban megjelent tanulmányában egy lábjegyzetben érinti a 16. századi magyar nyelv-művelés kérdését. A Cicero-hatást említve Bornemisza mellett Sylvester Jánosra is hivatkozik, felvetve egy olyan lehetőséget, ami – legjobb tudomásom szerint – mind ez idáig elkerülte a Sylvester-kutatók figyelmét. A tanulmány megjelenése után 60 évvel talán még nem késő felidézni és továbbgondolni az abban megfogalmazottakat – már csak egy másik kerek számú évforduló alkalmából is.

Érdekes viszont rámutatnunk, hogy Sylvester János számára a magyar népnyelv képgazdagságában megadott költői lehetőségek felfedezését is megkönnyítette Cicero egy elméleti megfigyelése. Sylvester az Új-Szövetség fordításához járuló híres megjegyzésében (vö. Horváth János: *A reformáció jegyében*. Budapest 1953, 158–159. l.) azt emeli ki, hogy a magyar nép átvitt értelemben használt szavakkal él mindennapos beszédében („naponkid való szólásában”) és él énekeiben is, főleg a virágénekekben, s a magyar nép találékonyságát ezen a téren egyenesen a „magyar poézissal” azonosítja. Cicero a metafora (*translatio*) elméletének kidolgozása során a latin nyelvre nézve figyeli meg a közbeszédben a költői képalkotás lehetőségeit: „Nam *gemmare vites, luxuriam esse in herbis, laetas esse segetes* etiam rustici dicunt.” (De Or. III. 38. Vö. Or. 24, ahol még a *sitire agros* „a mezők szomjaznak” kifejezést is felemlíti az itáliai parasztok metaforára hajlamos beszédmódjának jellemző példái között.)³

A két idézett hely szövegkörnyezetét megvizsgálva még világosabban kitűnik, hogy a metaforikus kifejezésmód méltatására milyen megfontolások szolgálhattak mintául a hálás utókornak – akár Sylvester Jánosnak is.

A *De Oratoréban* a jelentésátvitel (translatio) a katakrézis tárgyalása során kerül elő. Katakrézisnek minősül, ha egy nyelvben még nem született egy fogalomra megfelelő szó, és ezt a hiányosságot próbálják a nyelvhasználók valamilyen kreatív megoldással pótolni: idegen szó átvételével, vagy egy már meglévő, de eredetileg más jelentésű szót használnak az adott kontextusban az ismeretlen dolog megnevezésére. Ez utóbbi már természetesen jelentésmódosulással járhat, ebből is adódik a katakrézis trópusjellege.⁴

Szabó Etelka sorra veszi a katakrézis különféle meghatározásait az ókortól a 16. századig. A klasszikus latin retorikák közül a *Rhetorica ad Herenniumra* és a *De Oratoré*ra hivatkozik. Az utóbbinak a jelentésátvitelhez kapcsolódó helyét a következőképpen ismerteti:

A katakrézis egyike a barbarizmusoknak [...] de a szükség (inopia) szülte, és akár még a hallgatóság gyönyörködtetését is szolgálhatja – kezdi Cicero a jelenség meghatározását. Ha nincs megfelelő kifejezés egy jelenségre, akkor egy, a nyelvben már meglévő szót kell használni, amelynek jelentésartalma valamennyire képes visszaadni magát a jelenséget, bár ezzel a művelettel a kölcsönvett szó eredeti jelentése megváltozik.⁵

Cicero szavai nyomán részletesebben kirajzolódik a jelentésátvitel eredete és funkciója. A *De Oratoréban* olvashatjuk:

Tág terület nyílik a szavak jelentésének átvitelére. Ezt az eljárást a szűkös lehetőségek és hiányosságok által kényszerített szükségszerűség szülte, azután pedig a kellemes hangzás az élvezettel párosult; mint ahogyan először azért találták fel az öltözéket, hogy a hidegtől megvédjen, később azonban a test ékesítésére és a méltóság kifejezésére kezdték alkalmazni. Ugyanígy a szavak jelentésének átvitelére a szűkös lehetőségek miatt került sor, majd a kellemes hatása miatt terjedt el. Hiszen még a parasztok is mondják, hogy gyöngyözik a bor, hízik a vetemény, virul a vetés. Mert ha valamit nem nagyon tudunk a sajátlagos jelentését jelölő szóval kifejezni, akkor – amikor kimondjuk – átvittel jelenítjük meg, amit érteni akarunk alatta. Mégpedig valami olyasmivel, ami hasonlít ahhoz, amit valami más szóval jelölünk. Így tehát ezek az átvitelek mintegy változtatások is, amikor máshonnan pótolod, amire nincs megfelelő szavad. Azok a megoldások valamivel merészebbek, amelyek nem a szűkös lehetőségek káros következményei, hanem a beszéd ékességéhez járulnak hozzá valamelyes mértékben.⁶

A Trencsényi-Waldapfel által idézett másik helyen, az *Oratorban* is megjelennek a „falusi nép”, gyakran használt szóképeikre ugyanazok a példák.

Az egyszerű stílusú szónoki műfaj képviselője tehát, bár választékos beszédű, új szók alkotásában mégsem vakmerő; a képes értelmű kifejezésekkel mértékletesen, a

régiakkal takarékosan él; s a szavak és gondolatok egyéb díszítőelemeit is csak szerényen alkalmazza. De talán sűrűbben él olyan szóképekkel, melyek folyvást közszájon forognak nemcsak a városlakók, hanem a falusi nép körében is, mint az utóbbiaknál a „gyöngyöző bor, szomjazó föld, viruló vetés, kövér kalász kifejezések.”⁷ A fentebbiek alapján talán kevésbé tűnik végletesnek az a szembeállítás, ami Sylvester sokat idézett megjegyzése nyomán felvetődhet. Ami az ellentétet illeti: a „falusi nép” egyszerűsége és a képes beszéd emelkedettsége mintha távol állna egymástól. A „parasztság” már a régiségben is gyakran volt a műveletlenség szinonimája, amire lehetne hozni példákat poétikai összefüggésekben is.⁸

Ami viszont csökkentheti a távolságot: a jelentésátvitel eredetét tekintve, amennyiben a barbarizmusok közé sorolható, nem áll messze a bárdolatlansággal összefüggésbe hozott parasztok nyelvhasználatától. Éppen a megváltozott funkciójának köszönhető „felértékelődése”, azaz, hogy a szükség szülte megoldásokból a beszéd díszítőelemévé válhatott.

Sylvestert a tárgyalt vonatkozásban azért méltatjuk, mert észrevette a hétköznapi emberek metaforikus kifejezésmódjának költőiségét. Cicero idézett helyeinek okkal valószínűsíthető ismerete nem csorbítja sem Sylvester, sem „az mű nípünk” érdemeit. Egy magasan képzett humanistától nem vehetjük rossz néven, ha – ahogyan azt Trencsényi-Waldapfel Imre feltételezte – esetleg Cicero nyomán, a kapott ötlettől indítva, de saját anyanyelvének megfigyelése alapján jutott arra megállapításra, hogy a képes beszéd nálunk is mindennapi gyakorlat, sőt „nem egyéb, hanem magyar poézis”.

Hivatkozások:

1 „Et omnibus recte iudicantibus Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi cepisse, quae nobis cum Ciceronis tum omnium humaniorum gentium exemplo indies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolanda et locupletanda est.” *Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájából*, Bécs, 1558. „Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.” Ritoókné Szalay Ágnes fordítása: in Heltai Gáspár és Bornemisza Péter, *Művei*, kiad. Nemeskürty István 591–599 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 598.

2 „Tantisque disciplinarum monumentis illustrarunt Plato, Aristoteles, Caesar, Cicero, Quintilianus, aliique innumerabiles tum Graeci tum Romani, nonne suam popularem et vernaculam? Nonne et nos similiter facere poterimus? [...] Vernaculam sermonem (ut Cicero facere solebat) augebimus atque excolemus.” Henricus Schorus, *De analysi et genesi grammatica*(h. n., 1574). Idézi: Helmut Puff, „Von dem Schlüssel aller Künsten, nemblich der

Grammatica”: *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560* (Tübingen: Francke Verlag, 1995), 312.

3 Trencsényi-Waldapfel Imre, „Cicero és Lucretius”, *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának közleményei* 13, 1–4. sz. (1958): 113–170, 170.

4 Szabó Etelka, „Reneszánsz francia retorikák a katakrézisről: A katakrézis interpretációja a Collège de Presles retorikai kiadványaiban”, *Argumentum* 4 (2008): 70–78, 70.

5 Uo., 71.

6 „Modus transferendi verbi late patet, quem necessitas genuit inopia coacta et angustiis, post autem iucunditas delectatione celebravit; nam ut vestis frigoris depellendi causa reperta primo, post adhiberi coepta est ad ornatum etiam corporis et dignitatem, sic verbi translatio instituta est inopiae causa, frequentata delectionis; nam »gemmare vites«, »luxuriam esse in herbis«, »laetas segetes« etiam rustici dicunt; quod enim declarari vix verbo proprio potest, id tralato cum est dictum, illustrat id, quod intellegi volumus, eius rei, quam alieno verbo posuimus, similitudo; ergo hae tralationes quasi mutationes sunt, cum quod non habeas aliunde sumas; illae paulo audaciores, quae non inopiam vindicant, sed orationi splendoris aliquid arcessunt.” M. T. Cicero, „De Oratore”, 3, 38, 155–156. (saját fordítás, B. I.)

7 „Ergo ille tenuis orator, modo sit elegans, nec in faciendis verbis erit audax et in transferendis verecundus et parvus et in priscis in reliquisque ornamentis et verborum et sententiarum demissior, ea translatione fortasse crebrior, qua frequentissime sermo omnis utitur non modo urbanorum, sed etiam rusticorum: si quidem est eorum gemmare vitis, sitire agros, laetasse segetes, luxuriosa frumenta.” M. T. Cicero, „Orator”, 24, 81. Kárpáty Csilla fordítása: „A szónok”, in *Cicero válogatott művei*, vál. és utószó Havas László, 203–286 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 228.

8 Maróthy Szilvia, „Koháry István »paraszt versei«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 464–472.